

УДК 904:477–25: 15/16

DOI: <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2023.01.06>**Олена ПОПЕЛЬНИЦЬКА,**

к. і. н., провідний науковий співробітник,
Національний музей історії України (Київ, Україна)
elenac503@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2719-2503>

БІСКУПСЬКЕ МІСТЕЧКО НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ У XVI - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

АНОТАЦІЯ. У XV–XVIII століттях київський Поділ відігравав роль головного міського політичного, економічного та культурного осередку, в той час як інші райони Києва (Верхній Київ та Печерськ) мали другорядне значення у міській структурі. На тогочасному Подолі діяв орган міського самоврядування – ратуша (магістрат), відбувались міські ярмарки, мешкала найбільша кількість населення Києва, процвітали ремесла та торгівля.

Історична топографія Подолу (планування, територіально-адміністративний поділ, розташування громадських та культових споруд, приватних садиб, річок та ручаїв тощо) відіграє важливу роль у розумінні політичних, економічних та соціальних процесів у ранньомодерному Києві.

Одним з дискусійних питань історичної топографії Києва XVI–XVII ст. є локалізація на території сучасного Подолу Біскупського містечка – окремої укріпленої території, що належала київським католицьким єпископам і де розташовувався кафедральний храм. Київське Біскупське містечко було типовим для Західної Європи «церковним містом», яке управлялось його власником – духовним феодалом.

Цій проблемі у 2001 та 2002 роках приділили увагу дослідники О. О. Попельницька та С. І. Климовський, причому останній у монографії «Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя» висловив незгоду з локалізацією Біскупського містечка О. О. Попельницької, оприлюдненої нею у статті «Локалізація «Біскупицини» та «Біскупського містечка» на планах Подолу 1695 та 1803 р.».

Зважаючи на низку непорозумінь, що виникла під час трактування означеним дослідником наших висновків, залучивши нові джерела та переосмисливши інформацію відомих картографічних джерел, вважаємо за потрібне оприлюднити підсумки наших студій, а також уточнити окремі висновки С. І. Климовського щодо локалізації Біскупського містечка XVI–XVII ст. на сучасній території київського Подолу.

На планах Києва 1695 та 1803 року колишнє Біскупське містечко має вигляд трикутного кварталу, розташованого між Кожум'яцькою баштою міських укріплень та церквою Миколи Притиска. З однієї сторони цей квартал обмежувала міська стіна, за якою протікав Кудрявський ручай (ріка Глибочиця). Іншу сторону кварталу визначала вулиця, напрям якої співпадав з напрямом течії ручаю, у 1973 р. виявленого під час археологічних розкопок на місці спорудження Житнього ринку. Деякі дослідники припускають, що це могло бути давнє русло Глибочиці. З другої та третьої сторони Біскупське містечко обмежував земляний вал з гостроколом, який згадує грамота польського короля 1619 року. Причина спорудження таких оборонних укріплень зрозуміла з контексту повідомлень писемних джерел першої половини XVII ст. про напади київських міщан на резиденцію київського католицького єпископа

Трикутний квартал, зазначений на планах 1695 та 1803 р. обмежений двома широкими вулицями та руслом ріки Глибочиці, вздовж якого споруджені дерев'яні стіни, що захищали Поділ. Саме цей трикутний квартал ми вважаємо територією колишнього Біскупського містечка. Межі Біскупського містечка не доходять ні до підніжжя Щекавиці, ні до будівлі автостанції «Поділ» (як це вважає С. І. Климовський), а лише децю перетинають сучасний Верхній та Нижній вал. Отже, Біскупське містечко розташовувалось усередині подільських укріплень і перебувало під їхнім захистом.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: київський Поділ, історична топографія, археологія, 16–17 століття.

Постановка проблеми. Історична топографія однієї з найдавніших частин Києва – Подолу у XVI–XVII ст. лишається однією з найменш вивчених киевознавчих тем. Окремим аспектам цієї проблеми приділили увагу чимало дослідників XIX – початку XX століття. Комплексними дослідженнями з історії Києва в цілому та Подолу зокрема означеного хронологічного періоду стали монографії Г. Ю. Івакіна «Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.» (1996) та С. І. Климовського «Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя» (2002).

Одним з дискусійних питань історичної топографії Подолу XVI–XVII ст. є локалізація Біскупського містечка – окремої укріпленої території, що належала київському католицькому єпископу і де розташовувався кафедральний храм. Це питання досі є актуальним у контексті атрибуції решток фундаментів монументальної споруди, у 1973–1974 рр. виявленої під час археологічних розкопок на місці спорудження Житнього ринку (перехрестя Верхнього Валу та вул. Житньоторзької). Публікатор результатів цих досліджень Г. Ю. Івакін у статті «До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва» (1979) на основі аналізу історичних та археологічних джерел припустив, що виявлені архітектурні рештки є залишками католицького кафедрального собору, спорудженого у 1630-х роках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню локалізації Біскупського містечка на території сучасного Подолу у 2001 р. приділила увагу О. О. Попельницька у статті «Локалізація «Біскупщини» та «Біскупського містечка» на планах Подолу 1695 та 1803 р.» та у 2002 р. С. І. Климовський. Останній у відповідному розділі своєї монографії визначає межі Біскупського містечка згідно з текстом вироку суду від 21 червня 1602 р. у справі конфлікту київського католицького єпископа К. Казимирського з київським магістратом, що стався через земельну ділянку (плац), надану у володіння київським католицьким біскупам. Головним топографічним орієнтиром локалізації Біскупського містечка С. І. Климовський визначив виявлені у 1973–1974 рр. залишки фундаментів костелу (погоджуючись з атрибуцією Г. Ю. Івакіна), вважаючи цю споруду центром Біскупського містечка. Саме містечко С. І. Климовський розташовує між Замковою горою та горою Щекавицею, включаючи до території містечка територію сучасної автостанції «Поділ» та півніжжя Щекавиці. С. І. Климовський також полемізує з нами з приводу нашої атрибуції Біскупського містечка¹.

Для означеної полеміки, певно, не було би підстав, якби ми у своїй статті проілюстрували теоретичні висновки візуальними матеріалами. Зважаючи на відсутність у нашій публікації 2001 р. ілюстративних та графічних матеріалів, залучивши нові джерела та переосмисливши інформацію відомих картографічних джерел, ми вважаємо за потрібне оприлюднити підсумки наших студій, а також уточнити окремі висновки С. І. Климовського щодо локалізації Біскупського містечка XVI–XVII ст. на сучасній території Подолу. Це визначає мету та завдання нашого дослідження.

Новизна дослідження визначається введенням до наукового обігу картографічних джерел – планів Києва 1695 та 1803 р. та суміщеного плану Подолу 1803 та 1974 років, на яких позначені межі Біскупського містечка першої половини XVII століття.

Виклад основного матеріалу. У 1973–1974 рр. на місці спорудження будівлі Житнього ринку були виявлені та досліджені залишки фундаментів монументаль-

¹ Климовський С.І. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя. Київ: Стилос, 2002. С. 69, 74–76.

ної споруди, визначені Г. Ю. Івакіним як кафедральний собор київських католицьких єпископів (рис. 1, 1а).

Ділянка, де відбулись означені розкопки, щонайменше з кінця XIX ст. була майже незабудована, оскільки там, під північним схилом Замкової гори, розташовувалась ринкова площа (рис. 2, 2а). Водночас на плані Києва 1803 р. на цій ділянці зазначена досить щільна садибна забудова, що існувала до «великої пожежі» 1811 р. на Подолі (рис. 4,5)

Першим відомим картографічним джерелом, на якому схематично представлена вулична мережа Подолу (та зазначені храми, будівля ратуші, інші тогочасні споруди), є план Києва 1695 року. Згідно з цим планом місце, де у 1973–1974 рр. були виявлені означені фундаменти, перебувало на периферії забудови Подолу. З боку Кудрявського ручаю (також відомого під назвою Глибочиця) цю земельну ділянку обмежували міські укріплення – дерев'яні стіни з Кожум'яцькою в'їзною баштою. Від Кожум'яцької брами починався шлях до Кожум'яцької слободи, розташованої між горами Дитинкою, Замковою та Воловою. З писемних джерел стає відомо, що ця слобода наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. належала київським католицьким єпископам (біскупам)². Дорога до означеної слободи на плані 1695 р. позначена обабіч русла Кудрявського ручаю, що протікав між г. Щекавиця та місцевістю Кудрявець (рис. 3).

Опис земельних маєтностей київських біскупів залишив Юзеф Верещинський – у 1592–1598 рр. київський католицький єпископ. Він зазначав, що київським єпископам належала Волова гора (відрог Кудрявця), що підноситься над Кожум'яцьким ярмом. Цю гору Ю. Верещинський називає «біскупською горою» та «Щекавицею», зазначаючи, що польські королі надали її у власність київським католицьким єпископам ще за часів місіонерської діяльності у Києві польського домініканця Яцека Одровонжа, який помер у 1257 році. На Волівій горі Ю. Верещинський пропонував спорудити «біскупський замок» – укріплену резиденцію київських єпископів³.

Чи дійсно Волова гора з XIII ст. належала київській домініканській місії, точно невідомо, оскільки, крім Ю. Верещинського, цей факт писемні джерела не згадують. Проте саме настоятелі (пріори) київського домініканського монастиря у 1321–1412 рр. номінально вважались київськими католицькими єпископами. У 1412 р. у Києві була запроваджена окрема єпископська кафедра, проте до Люблінської унії (1569) католицькі єпископи надавали перевагу мешканню у Фастові та Чорногородці на Київщині⁴.

«Біскупський замок» на Волівій горі, скоріш за все, не був споруджений ні за Ю. Верещинського, ні за його наступників. В той час резиденція київських католицьких єпископів «Біскупське містечко» («біскупські плаці») розташовувалось під Замковою горою – на території Подолу, яка належала Київському замку, а, отже, польському уряду.

Над місцем виявлення у 1973–1974 рр. фундаментів вже згадуваної культової споруди наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. підносились Воєводська брама замку, до якої з Подолу вів узвіз, прокладений по штучній балці та захищений гостроколом⁵.

² Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева: (с планом древнего Киева 1638 г.). Киев, 1897. С. 17.

³ Стороженко А. В. Киев 300 лет назад. Способ заселения Нового Киева и обороны бывшей столицы киевского княжества от всякой опасности без обременения его величества короля и без затрат для короны польской, объясненный господам послам будущего краковского сейма. Сочинение Иосифа Верещинского, божьей милостью бискупа Киевского, аббата Сецеховского // Киевская старина. 1894. Т. XLIV (№ 3). С. 407–408.

⁴ Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева... С. 16–17.

⁵ Попельницька О. О. Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел // Историко-географічні дослідження в Україні / Ін-т історії України НАН України. 2006. Вип. 9. С. 58, 64, 65.

Територія Подолу, розташована біля підніжжя Замкової та Михайлівської гір (що простягалась від церкви Різдва до р. Глибочиці), у XVI – першій половині XVII ст. перебувала під юрисдикцією адміністрації Київського замку і у писемних джерелах згадувалась під назвою «Підзамче». У Підзамчі діяв один з міських ринків – Житній. Ринкова площа розташовувалась між Флорівським та домініканським монастирями, На цьому ринку на користь домініканського монастиря збирався податок з продажу зерна та борошна. За свідченнями писемних джерел, у Підзамчі розташовувались будинки воєводи та його заступника (підвоєводія), урядовців та військовослужбовців Київського замку, представників шляхти, багатих київських купців. У Підзамчі перебував вірменський квартал, розташовувались домініканський, бернардинський та єзуїтський монастирі, мешкали ремісники, що працювали на потреби київської військової фортеці.

Київське Біскупське містечко було типовим для Західної Європи «церковним містом», що управлялось власником – духовним феодалом. Старосту міщанської громади Біскупського містечка призначала адміністрація київського католицького єпископа. Містяни, що мешкали на приналежній біскупу землі, сплачувала податки на утримання єпископського двору та кафедрального собору – місця перебування єпископської кафедри. Важливу роль в утриманні причту та будівлі собору відігравала католицька релігійна громада Києва, до якої належали урядовці та військовослужбовці Київського замку, шляхта та магнати, представники київської суспільної верхівки⁶.

«Опис (люстрація) Київського замку 1552 р.» зазначає на Подолі шістнадцять дворів «міщан біскупових» (серед них – двоє рибалок), певно, розташованих у межах юридикції київського єпископа⁷. Корчма Біскупського містечка до 1569 р. була другою у місті (після магістратського шинку), що користувалась монопольним правом продавати вина, мед, пиво та горілку⁸.

Прикметно, що у 1973–1974 рр. під час археологічних розкопок у господарчій ямі XVII–XVIII ст. поряд стіни Флорівського монастиря було виявлене скупчення фрагментів столового скляного посуду (стопок, кружок, фляжок, штофів, дзбанів, пляшок), а також значна кількість вишневих кісточок. Це дозволило авторам розкопок припустити, що поряд розташовувалась корчма⁹.

Біскупське містечко на Подолі згадують мемуаристи XVII століття. Так, за свідченням Гійома Левасера де Боплана (1650), Поділ поділявся на дві частини: міщанську та єпископську з кафедральним собором. Боплан також зазначав, що на Подолі було чотири католицькі храми: кафедральний, домініканський на ринку, бернардинській під горою і єзуїтський, розташований між бернардинами і Дніпром¹⁰. А мемуарист Ф. Васьковський зазначав, що у Біскупському містечку був власний торг та свій міщанський староста¹¹. На ринку Біскупського містечка торгували рибалки та різники, що перебували під юрисдикцією київських біскупів.

⁶ Попельницька О. О. Локалізація «Біскущини» та «Біскупського містечка» на планах Подолу 1695 та 1803 р. // Історико-географічні дослідження в Україні. 2001. Вип. 5. С. 197.

⁷ Опись Киевского замка 1552 года // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волыньском генерал-губернаторе. Т. VII. Акты про заселение Правобережной Украины (1336–1668). Киев, 1886. С. 116.

⁸ Стороженко А. В. Киев 300 лет назад... С. 409–410.

⁹ Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г. Киев, 1975 // НА ІА НАНУ. Ф. е. 7485. Арк. 15, 16

¹⁰ Боплан Г.Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен. Київ: Наукова думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990 (Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники). С. 28.

¹¹ Показання игумена Феодосія Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. 1879. Кн. 1. С. 313.

Податок з продажу збирався на потреби київської єпископської католицької кафедри та на бернардинський монастир, розташований у Підзамчі поряд з православною церквою Миколи Доброго¹².

Топографічні межі Біскупського містечка зафіксував «Декрет», у 1602 р. виданий польським королівським урядом у відповідь на скаргу київського біскупа на міщан, що зруйнували забудову плацу (двору) кафедрального собору Діви Марії. Такі вчинки київських міщан можна пояснити слабкістю наприкінці XVI – початку XVII ст. влади католицької церкви у Києві, де чималу верству населення складали православні шляхта, городяни та козаки. Останні мали значний військовий потенціал та суспільну підтримку: під час повстання К. Косинського (1591–1593) київські козаки захопили Київський замок та вивезли з нього гармати, порох і військове спорядження.

Часом заснування Біскупського містечка С. І. Климовський вважає 1602 р., коли його межі затвердив королівський «Декрет»¹³. На нашу думку, того року лише офіційно були підтверджені реалії, що існували щонайменше з другої половини XVI ст. «Декрет» згадує дерев'яний кафедральний костел Діви Марії, у дворі якого та на церковному цвинтарі у 1602 р. вже стояли будинки київських міщан. Для спорудження костелу та виникнення стихійної забудови довкола нього було потрібно кілька років (якщо не десятиліть), що передували укладенню у 1602 р. означеного «Декрету».

Урядова комісія, яка у 1602 р. розслідувала розмір збитків, завданих київському католицькому єпископу, офіційно визначила кордони Біскупського містечка та вказала їхні топографічні орієнтири. Кордони містечка починались від Волової гори, яку Ю. Верещинський називав «Біскуповою горою», та «Щекавицею». У контексті цього можемо зауважити, що висновок С. І. Климовського про те, що межі містечка простягались від Замкової гори до сучасної Щекавиці неправильний, оскільки «Декрет» називає Щекавицею Волову гору. Від Волової гори межі містечка простягались вздовж міського острогу (гостроколу), зазначеного на плані 1695 р. як паркан обабіч русла р. Глибочиці.

Далі межі містечка пролягали повз греблю до «вулиці великої», що вела на Поділ. Вздовж «вулиці великої» кордони містечка підходили до двору київського воєводи та продовжувались вздовж іншої вулиці, що обмежувала воєводин двір з іншої сторони.

Наступною межею містечка була вулиця, на якій праворуч розташовувались два приватні двори, ліворуч – «плаці біскупів київських» (біскупська резиденція). З однієї сторони ці плаці обмежували захисні укріплення Подолу, проте невідомо, чи на початку XVII ст. вже існувала Кожум'яцька башта, оскільки «Декрет» 1602 р. її не згадує. Проте на місці цієї башти – зі сторони долини Кудрявського ручаю – на початку XVII ст. у дерев'яних міських стінах мав розташовуватись в'їзд на Поділ.

За рішенням урядової комісії 1602 р. дерев'яні будинки магістратських міщан, споруджені на «біскупських плацах», підлягали перенесенню на інше місце або продажу біскуповим міщанам. «Декрет» 1602 р. також надавав біскупові право оселяти на своїх ґрунтах рибалок та різників¹⁴.

¹² Попельницька О. О. Історична топографія Київського Подолу XVII–XIX століття / Інститут історії України НАН України; Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. Київ: Стило, 2003. С. 47–49.

¹³ Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI... С. 71.

¹⁴ Королевский декрет 1602 г. по жалобе киевского бискупа Кшиштофа Казимирского на киевских мещан про разорение костела и захват церковной земли // Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования). Киев, 1883. Т. 1.

Межі володінь київських біскупів на території сучасного Подолу можна реконструювати, використовуючи в якості основи плани Києва 1695 та 1803 років. Співставлення цих картографічних джерел дозволяє дійти висновку про те, що вулична мережа, розташована під північними схилами Замкової гори (де у 1973–1974 рр. були виявлені фундаменти культової споруди), між 1695 та 1803 рр., певно, не зазнала суттєвих змін.

Також припускаємо, що планування цієї ділянки (яка у XVI–XVII ст. перебувала на периферії забудови Подолу), з часу вимірювання у 1602 р. меж «біскупських плаців» і до складання плану 1695 р., не зазнала значних змін¹⁵. Отже, можемо припустити, що топографічні реалії, що існували на Подолі у 1602 р., зберігались у 1695 та 1803 році.

На плані 1695 р. зображені дерев'яні стіни, споруджені довкола Подолу у 1680-х рр. Ці міські укріплення, певно, повторювали трасу острогу, згаданого «Декретом» 1602 року. На р. Кудрявець (Глибочиці) на плані 1695 р. зазначений водяний млин з греблею – один з топографічних орієнтирів кордонів Біскупського містечка у 1602 році. Від цієї греблі члени урядової комісії у 1602 р. йшли до в'їзду на Поділ, де на плані 1695 р. зазначена Кожум'яцька башта.

У відповідь на репліку С. І. Климовського про те, що католицький біскуп не міг контролювати в'їзд на Поділ, оскільки цього б не допустив київський магістрат¹⁶, зауважимо, що Кожум'яцька башта на плані 1695 р. зазначена поза колишніми «біскупськими плацями».

Від Кожум'яцької башти на плані 1695 р. починається вулиця, що пролягає вздовж підніжжя Замкової гори. Певно, на цій вулиці (біля початку узвозу до Воеводської брами Київського замку) розташовувався двір київського воеводи, який згадує «Декрет» 1602 року. Від воеводського двору межі «біскупських плаців» пролягали «великою вулицею» до садиби церкви Миколи Притиска. Оскільки «Декрет» 1602 р. цю церкву не згадує, можна припустити, що у 1602 р. вона ще не існувала: перша відома згадка дерев'яної церкви Миколи Притиска датується 1632 р. Хоча деякі дослідники припускають, що цей храм як Миколаївський згадує вже «Опис Київського замку 1552 р.». Перед садибою церкви Св. Миколая кордони «біскупських плаців» повертали ліворуч на вулицю і завершувались біля міських укріплень (рис. 3).

На планах Києва 1695 та 1803 р. колишні «біскупські плаці» мають вигляд трикутного кварталу, розташованого між Кожум'яцькою баштою, церквою Миколи Притиска та міською стіною, за якою протікає Кудрявський ручай (Глибочиця) (рис. 4, 5).

Одну зі сторін цього кварталу визначає вулиця, напрям якої відповідає прямому руслу ручая, у 1973–1974 рр. виявленого археологами на місці спорудження Житнього ринку. Його річище завширшки 4,6 м було простежено у 4-х метрах на південь від фундаментів монументальної споруди (кафедрального кляштора¹⁷). Це річище було простежене у довжину на 25 м. Структура дна цього струмка свідчить про його тривале функціонування, а у заповненні русла були виявлені фрагменти давньоруської кераміки X–XI століття. Деякі дослідники припускають, що це – давнє русло Глибочиці¹⁸. Цей ручай, що протікав від схилу Замкової гори повз церкву Миколи Притиска, міг впадати у Дніпро поблизу Іллінської церкви¹⁹.

¹⁵ План Києва, составленный в 1695 г. / Киевская Комиссия для разбора древних актов. Киев; СПб., 1893. 3 пл. (3 л.): 1 цв., текст (2 с.)

¹⁶ Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI...С. 76.

¹⁷ Гупало К.Н., Ивакин Г.Ю., Сагайдак М.А. Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г. ... Арк. 15.

¹⁸ Тараненко С. П. Планувальна структура давньоруського Подолу Києва: формування та розвиток. Вид. 2-е, виправлене. Київ, 2017. С. 37.

¹⁹ Гупало К. Н. Подол в Древнем Киеве. Киев: Наукова думка, 1982. С. 34–35.

«Біскупські плаці» мали власний земляний вал з гостроколом, який згадує грамота польського короля 1619 року²⁰. Причина спорудження таких оборонних укріплень стає зрозуміла з контексту повідомлень писемних джерел першої половини XVII ст. про напади київських міщан на резиденцію київського біскупа²¹.

Визначення меж Біскупського містечка на території сучасного Подолу стає можливим завдяки використанню суміщеного плану вуличної мережі 1803 та 1974 років, створеному в Українському спеціальному науково-реставраційному виробничому управлінні Держбуду УРСР (нині Інститут «УкрНДПроектреставрація») (рис. 6). На цьому плані видно, що межі трикутного кварталу (гіпотетичного Біскупського містечка), зазначеного на плані 1803 р., не доходять ні до підніжжя г. Щекавиця, ні до площі перед автостанцією «Поділ» (як вважає С. І. Климовський²²), а лише дещо перетинають сучасний Верхній та Нижній вал. Отже, резиденція київських біскупів з кафедральним храмом перебувала під захистом подільських укріплень. На суміщеному плані вуличної мережі Подолу 1803 та 1974 р. у межах означеного трикутного кварталу (колишнього Біскупського містечка) розташоване перехрестя сучасних вулиць Житньоторзької та Верхній Вал. Саме там у 1973–1974 рр. були досліджені залишки монументальної культової будівлі.

Викладене вище дозволяє погодитись з висновком Г. Ю. Івакіна про те, що виявлені у 1973–1974 рр. фундаменти належать кафедральному собору Біскупського містечка.

Крім кафедрального собору з цвинтарем, у межах Біскупського містечка у першій половині XVII ст., певно, розташовувався будинок єпископа та невелика ринкова площа, оскільки розміри містечка уповні ці дозволяли.

Слід зазначити, що земельні маєтності київських католицьких єпископів не обмежувались Біскупським містечком. Під юрисдикцією київських біскупів з 1602 р. (згідно королівського «Декрету») перебували біскупові міщани – власники садиб, розташованих у долині Кудрявецького ручаю на ділянці від підніжжя Волової гори до в'їзду на Поділ, яким у 1695 р. була Кожум'яцька башта. До Біскупщини могла належати й розташована під Воловою горою Кожум'яцька слобода, хоча, за іншими відомостями, вона належала київському домініканському монастирю. У 1602 р. до Біскупщини ввійшли розташована під г. Щекавиця слобода різників (урочище М'ясники²³) та слобода рибалок з дерев'яною Введенською церквою. Міст на р. Глибочиці, розташований біля колишньої Біскупської башти (на той час вже розібраної), ще у 1772 р. зберігав назву «біскупський»²⁴.

Отже, Біскупщина простягалась від підніжжя г. Щекавиці до Воскресенської в'їздної башти на р. Глибочиці (що розташовувалась на місці перетину сучасних вулиць Волоської з Верхнім та Нижнім Валом) та до Введенської церкви, спорудженої у слободі київських рибалок (рис. 6а).

Висновки С. І. Климовського про те, що після смерті К. Казимирського у 1619 р. з-під влади київських біскупів були вилучені г. Щекавиця та Кудрявець²⁵ право-

²⁰ Петров Н. Историко-топографические очерки древнего Киева... С. 23.

²¹ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упорядн.: Г. В. Боряк, Н. М. Яковенко; Відп. ред. Ф. П. Шевченко. АН Української РСР. Інститут історії; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві. Київ: Наукова думка, 1982. С. 51, № 109.

²² Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI... С. 75.

²³ Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. Київ: Наукова думка, 1991. С. 255.

²⁴ Про Біскупський міст на Глибочиці / Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Ф. 28. Спр. 351.

²⁵ Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI... С. 71.

мірні лише частково (стосовно Волової гори), оскільки г. Щекавиця не входила до складу Біскупщини.

Повертаючись до історії кафедрального костелу київських біскупів, слід зазначити, що посол австрійського імператора Ерїх Ляссота, який у 1594 р. відвідав Київ, писав, що розташована там кафедра римської єпископії «вельми погана (стара) та дерев'яна»²⁶. Можна припустити, що мурований костел Біскупського містечка був споруджений за часів біскупа Ю. Верещинського (1592–1598) або за його наступника К. Казимирського. «Декрет» 1602 р. називає цей костел храмом Діви Марії. У 1602 р. київські міщани (певно, після від'їзду Ю. Верещинського з Києва) вже розібрали церковні мури на камінь, забудували церковний двір і храмовий цвинтар. У 1602 р., на вимогу нового біскупа К. Казимирського, для влаштування церковного цвинтаря була відведена нова земельна ділянка.

Оскільки «Декрет» згадує кам'яні церковні мури, можна припустити, що між 1594 та 1602 р. був споруджений мурований кафедральний костел Діви Марії. Католицький єпископ Криштоф Казимирський²⁷ міг поновити костел, частково розібраний київськими міщанам. Не виключено, що К. Казимирський, який у 1618 р. помер у Києві, міг бути похований у кафедральному соборі²⁸.

Г. Ю. Івакін спорудження мурованого кафедрального костелу на підставі виявлених археологічних матеріалів датує XVI–XVII ст., а на підставі аналізу писемних джерел припускає, що костел міг бути споруджений у 1630–1632 роках²⁹.

Мемуарист Павло Алеппський, що відвідав Київ у 1653 р., згадував два муровані католицькі храми Подолу. Їх можна визначити як собор Св. Миколая домініканського монастиря та кафедральний собор католицьких єпископів, оскільки храми єзуїтського та бернардинського монастирів, за свідчення Боплана (1650), були дерев'яні³⁰.

Зображення кафедрального костелу (будівлі з високим двоскатним дахом з вежею та трьома апсидами) присутнє на панорамі Подолу 1651 р. роботи А. ван Вестерфельда (*рис. 7*). Приблизно у такому ж вигляді кафедральний костел зображено і на схематичному плані Подолу генерала Л. Галларта (1706)³¹ (*рис. 8*).

У 1651 р. кафедральний костел, певно, не постраждав під час пожежі на Подолі, що сталася під час перебування у місті війська великого литовського гетьмана Януша Радзивілла. Сучасники тих подій згадували, що католицькі храми від вогню рятували польські солдати³². Будівля кафедрального собору, певно, простояла до початку XVIII ст., а потім була розібрана на будівельні матеріали. З них, до прикладу, могла бути споруджена мурована церква Миколи Притиска.

Фундаменти монументальної будівлі (кафедрального костелу) у 1973–1974 рр. експедиція Подільського археологічного загону Інституту археології на чолі з К. М. Гупалом виявила на місці спорудження будівлі Житнього ринку. Розкоп був закладений посередині будівельного котловану (ближче до вул. Верхній Вал, 16) на відстані 40 м від північного схилу Замкової гори. Згідно зі стратиграфією розкопу,

²⁶ Эрїх Ляссота. 1594 // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей: Временная комис. для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: Тип. Е. Я. Федорова, 1874. Отдел II. С. 18.

²⁷ Rulikowski E. Kijow // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 4, 1883. S. 84.

²⁸ Urban W. Kazimierski (Kazimierski) Krzysztof h. Bibersztejn (zm. 1618) // Polski Słownik Biograficzny. 1966–1967. T. XII. S. 292.

²⁹ Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. Київ, Наукова думка, 1979. С. 111, 115.

³⁰ Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру... С. 111–115.

³¹ Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века: историко-архитектурный очерк / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. АН Украинской ССР. Киев: Наукова думка, 1982. С. 78.

³² Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 9. Кн. 1. С. 331.

його верхній ярус утворювали сучасні та середньовічні культурні шари. З глибини 2,2 м залягали давньоруські культурні шари із добре збереженими залишками кількох дерев'яних зрубних будівель. У цьому ж шарі було виявлене русло ріки, береги якої були обшиті дошками і укріплені зрубами. Останній, четвертий, ярус культурних шарів (простежений у шурфі на глибині до 10 м) автори розкопок датують останньою чвертю XI століття³³.

Фундаменти кафедрального костелу були виявлені у верхніх шарах означеного розкопу. У 1973 р. була розчищена західна стіна і південно-західний стовп, у 1974 р. – центральна частина з двома стовпами і фрагментами північної та південної стін. Опорні стовпи будівлі, майже квадратні в перерізі, дещо зближені між собою за віссю захід-схід. Вівтарна частина костелу нині перебуває під проїжджою частиною вул. Житньоторзької (рис. 9).

Досліджений храм був тринефним чотиристовпним, майже квадратним у плані, мав розміри 21×22 м (без апсид). Апсиди бічних нефів прямокутні у плані. Товщина стін становить 2,0–2,1 метри (рис. 10). На кожній стіні з внутрішнього боку проти опорних стовпів виступають по дві лопатки. На опорних стовпах та лопатках під час розкопок були добре помітні сліди дерев'яної опалубки, що свідчить про спорудження фундаментів методом бетонування «в ящик». Підшва фундаментів перебуває на глибині 5,6 м від сучасної денної поверхні. Максимальна висота збережених фундаментів становить 3,35 метра (рис. 11).

При спорудженні храму були використані як пізні, так і давньоруські будівельні матеріали повторного використання, причому останні переважають. Це – плінфа (переважно у фрагментах) на вапняковому розчині з домішками цем'янки, бутовий камінь, уламки шиферу, обтесані блоки сіро-зеленого пісковика. Петрографічний аналіз цем'янкового розчину і плінфи показав, що вони мають аналогії серед будівельних матеріалів Десятинної церкви Верхнього Києва. До пізніх будівельних матеріалів належать яскраво-червона жолобчаста цегла розмірами 29–30×14×6,5 см та вапняково-піщаний розчин, використаний для мурування як давньоруських, так і пізніх будівельних матеріалів³⁴.

У забутовці південно-східного стовпа були виявлені давньоруські будівельні матеріали – фрагменти багатогранного храмового стовпа, один з яких, разом з двома фігурними плінфами, утворював єдиний блок. Г. Ю. Івакін припускає, що він походить з давньоруської Десятинної церкви (рис. 12).

Другою унікальною знахідкою є виявлена у цьому ж опорному стовпі половина мармурової капітелі, що складалася з двох фрагментів, замурованих у протилежні кути стовпа. Після співставлення із схожим фрагментом капітелі (що нині зберігається у Національному заповіднику «Софія Київська») з'ясувалося, що це – дві половини однієї капітелі. Фрагмент капітелі з НЗ «Софія Київська» був знайдений у 1948 р. під час розкопок Десятинної церкви. Отже, при будівництві храму на Подолі були використані будівельні матеріали Десятинної церкви. Знайдена на Подолі капітель виготовлена з проконеського мармуру, з якого вироблені архітектурні деталі, виявлені під час розкопок київських Десятинної церкви, Софійського, Михайлівського та Успенського соборів, чернігівського Спаського собору, базилік Херсонесу³⁵.

На думку Г. Ю. Івакіна, саме вторинне використання давньоруських будівельних матеріалів може свідчити про те, що виявлений храм був католицьким. Після

³³ Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. Проблеми топографії, стратиграфії, хронології / АН УРСР. Ін-т археології: Відп. ред. П. П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1991. С. 61, 64, 88, 94–106, 108.

³⁴ Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру... С. 108–111.

³⁵ Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру... С. 120–124.

укладання у 1596 р. Берестейської церковної унії у Києві майже припинилась діяльність православної митрополії та, за підтримки польського уряду, значно посилювався вплив католицької церкви. У той час давньоруські храми не відбудовували, а розбирали на будівельні матеріали, з яких споруджували католицькі храми. Так, з листа київського митрополита Варлаама Ясинського від 28 березня 1691 р. стає відомо про використання при спорудженні Миколаївського домініканського собору на Подолі будівельних матеріалів розібраного у Вишгороді давньоруського Борисоглібського храму³⁶.

Отже, проведені дослідження дозволили по-новому розглянути проблему функціонування у XVI–XVII ст. Біскупського містечка та локалізувати його територію на сучасному Подолі. Використання картографічних джерел кінця XVII – початку XIX ст. та суміщеного плану вуличної мережі Подолу 1803 та 1974 р. дозволило з'ясувати такі дискусійні питання, як розміри та межі Біскупського містечка, його розташування стосовно таких топографічних об'єктів, як Кожум'яцька башта міських укріплень, Кудрявецький ручай (р. Глибочиця), Замкова гора, траси двох магістральних міських вулиць, напрям однієї з яких визначило русло ручаю, у 1973–1974 рр. виявлене під час археологічних розкопок на місці будівництва Житнього ринку.

Аналіз свідчень писемних джерел дозволяє датувати спорудження будівлі кафедрального костелу київських католицьких єпископів кінцем XVI – першими десятиліттями XVII століття.

Перспективами подальших розвідок є археологічне вивчення залишків фундаментів кафедрального костелу, що перебувають під вул. Житньоторзькою, а також розташованого довкола них культурного шару XVI–XVII століть. Це дозволить уточнити час розбирання означеного храму та, можливо, дослідити поховання церковного цвинтаря.

³⁶ Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру... С. 111–115.

«BISHOP'S TOWN» ON THE KYIV PODIL IN THE 16TH – FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY

ABSTRACT. *In the 15th–18th centuries Kyiv Podil played the role of the city's main political, economic and cultural center. At the same time, other districts of Kyiv (Upper Kyiv and Pechersk) played a secondary role in the structure of the urban organism. At the time, Podil was home to a city self-governing body – the town hall (magistrate), the largest city fairs were held, the largest population of Kyiv lived, crafts and trade flourished.*

An important role in understanding the political, economic and social processes that took place in early modern Kyiv is played by the historical topography of Kyiv-Podil: its planning, territorial-administrative division, location of the most important topographic objects: public and religious buildings, private estates, rivers and streams, etc.

One of the debatable issues of the historical topography of Kyiv in the 16th–17th centuries, there is a localization on the territory of modern Podil of the Bishop's town – a separate fortified territory that belonged to the Catholic bishops of Kyiv and in which the cathedral was located. Kyiv Bishop's town was a typical Western European "church town" ruled by an owner – a spiritual feudal lord.

In 2001 and 2002, researchers paid attention to this problem Olena Popelnytska and Sergey Klymovskiy, and the latter in the monograph "Social topography of Kyiv XVI – mid 17th century" expressed his disagreement with the localization of Bishop's town by Olena Popelnytska, published by her in the article "Localization of the "Bishopland" and "Bishop's town" on the plans of Podil in 1695 and 1803".

Taking into account a number of misunderstandings that arose during the interpretation of our conclusions by the specified researcher, involving new sources and rethinking the information of already known cartographic sources, we consider it necessary to publish the results of our studies, as well as to clarify individual conclusions of Sergey Klymovsky regarding the localization of the Bishop's town of the 16th–17th centuries. on the modern territory of Kyiv Podil.

On the plans of Kyiv in 1695 and 1803, the former Bishop's town has the appearance of a triangular quarter, located between the Kozhumiatska and Bishop's towers of the city fortifications and the church of Mykola Prytiskii. On one side, this quarter was bounded by the city wall, behind which flowed the Kudryavsky stream (the Hlybochytsia river). The other side of the quarter was defined by a street, the direction of which coincided with the direction of the stream, discovered in 1973 during archaeological excavations at the site of the construction of the Zhytnii Market. Some researchers suggest that this could be the ancient channel of the Hlybochytsia. On the second and third sides, the Bishop's town was bounded by an earthen rampart, which is mentioned in the charter of the Polish king in 1619. The reason for the construction of such defensive fortifications is clear from the context of written sources of the first half of the 17th century about the attacks of Kyiv burghers on the residence of the Kyiv Catholic bishop.

The triangular quarter indicated on the plans of 1695 and 1803 is bounded by two wide streets and the Hlybochytsia riverbed, along which wooden walls were built to protect Podil. We consider this triangular quarter to be the territory of the former Bishop's town. The boundaries of the Bishop township do not reach the foot of Shchekaovytsia, nor the building of the "Podil" bus station (as Sergey Klymovsky thinks), but only slightly cross the modern Verkhnyy Val and Nizhnyy Val. So, the Bishop's town was located inside the Podil fortifications and was under their protection.

KEYWORDS: *Kyiv Podil, historical topography, archeology, 16–17 centuries*

REFERENCES

1. Alferova G. V., Harlamov V. A. (1982). Kyiv vo vtoroj polovine XVII veka: istoriko-arhitekturnyj ocherk. Otv. red. B. A. Rybakov. AN Ukrainskoj SSR. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
2. Berlynskyi M. F. Istoriia mista Kyieva. Kyiv: Naukova dumka, 1991 [in Ukrainian].
3. Boriak H. V., Yakovenko N. M. (uporiadn.). (1982). Kataloh dokumentiv z istorii Kyiva XV–XIX st. Vidp. red. F. P. Shevchenko. AN Ukrainskoj RSR. Instytut istorii; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv URSR u m. Kyivi. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
4. Gupalo K. N. (1982). Podol v Drevnem Kyive. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
5. Hrushevskiy M. S. (1996). Istoriia Ukrainy-Rusy, 9-1. Redkol.: P. S. Sokhan (holova) ta in. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Ivakin H. Iu. (1979). Do pytannia pro kamianu arhitekturu piznoserednovichnoho Kyiva. Arkheolohiia Kyiva. Doslidzhennia i materialy (s. 107–124). Kyiv, Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Klymovskiy S. I. (2002). Sotsialna topohrafiia Kyiva XVI – seredyny XVII storichchia. Kyiv: Stylos, [in Ukrainian].
8. Petrov N. (1897). Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kyiva: (s planom drevnego Kyiva 1638 g.). Kyiv [in Russian].
9. Popelnytska O. O. (2001). Lokalizatsiia «Biskupshchyny» ta «Biskupskoho mistechka» na planakh Podolu 1695 ta 1803 r. Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini, 5, 196–208 [in Ukrainian].
10. Popelnytska O. O. (2003). Istorychna topohrafiia Kyivskoho Podolu XVII –XIX stolittia. Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vidp. red. M. F. Dmytrienko. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
11. Popelnytska O. O. (2006). Kyivskiy zamok XIV–XVII st. u svitli pysemnykh ta arkheolohichnykh dzherel. Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini. In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 9, 48–80 [in Ukrainian].
12. Sahaidak M. A. (1991). Davnokyivskiy Podil. Problemy topografii, stratygrafii, khronolohii. AN URSR. In-t arkheolohii: Vidp. red. P. P. Tolochko. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
13. Storozhenko A. V. (1894). Kyiv 300 let nazad. Sposob zaseleniya Novogo Kyiva i oborony byvshej stolicy kyivskogo knyazhestva ot vsyakoj opasnosti bez obremeniya ego velichstva korolya i bez ztrat dlya korony polskoy, obyasnennyj gospodam poslam budushchego krakovskogo sejma. Sochinenie Iosifa Vereshchinskogo, bozhej milostyu biskupa Kyivskogo, abbata Secekhovskogo. Kyivskaya starina, 3, 403–425 [in Russian].
14. Taranenko S. P. (2017). Planovalna struktura davnoruskoho Podolu Kyiva: formuvannia ta rozvytok. Kyiv [in Ukrainian].

До статті Олени Попельницької

місце розташування вівтарної частини фундаментів
кафедрального костелу першої чверті XVII ст. під
проїжджою частиною вул. Житньоторзької

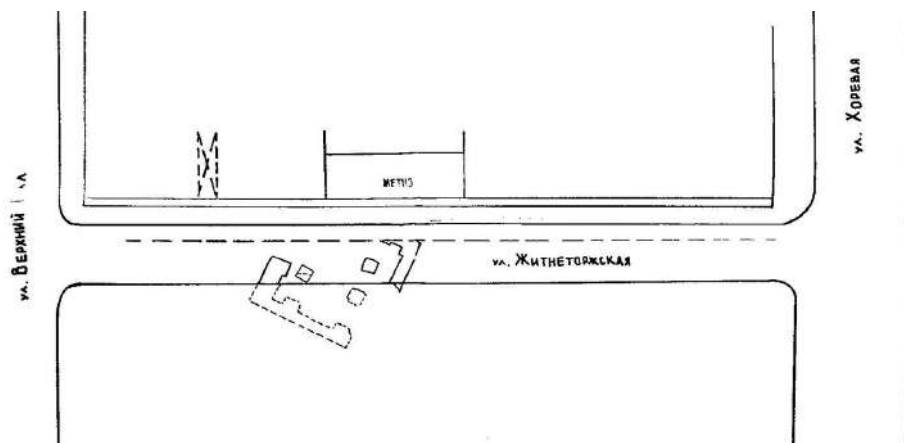

Рис. 1, 1а. Місце розташування фундаментів, у 1973–1974 рр. виявлених на місці спорудження Житнього ринку.

місце розташування вівтарної частини фундаментів кафедрального костелу першої чверті XVII ст. під проїжджою частиною вул. Житньоторзької

Рис. 2а. Житньоторзька площа.
Кінець XIX – початок XX ст.

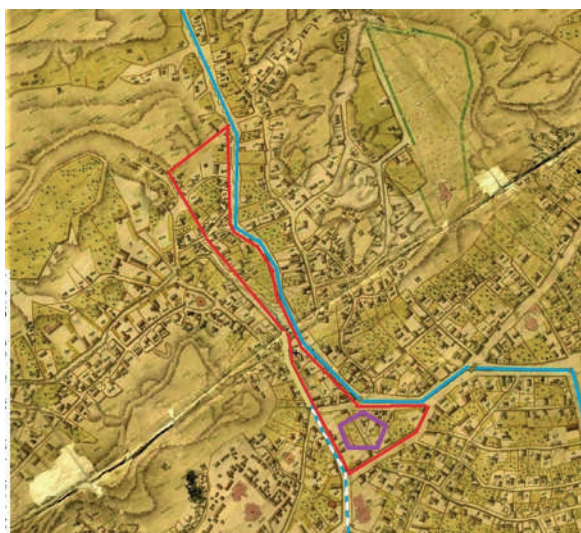
Рис. 2. Місце розташування на топографічному плані Києва 1920-х рр. фундаментів, у 1973–1974 рр. виявлених на місці спорудження Житнього ринку.

Джерело: <https://museum.kpi.ua/map/?d=kyiv&l1=1924.SU.TOP.O&l2=&z=11&lon=30.500000&lat=50.450000>

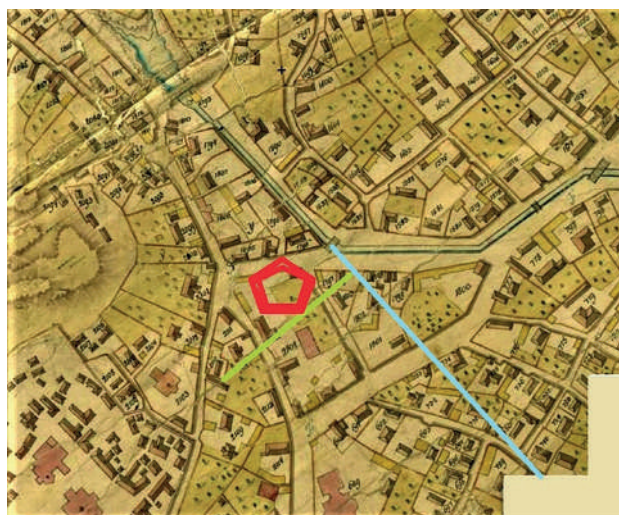

Рис. 3. Реконструкція кордонів Біскупського містечка на плані Києва 1695 р. Джерело: План Києва, составленный в 1695 г. / Киевская Комиссия для разбора древних актов. Киев; СПб., 1893.

- Кожум'яцька та Біскупська (Йорданська) в'їзні башти
- Подільських укріплень
- кордони Біскупщини
- місце виявлення у 1973–1974 рр. архітектурних решток кафедрального костелу

- русла р. Глибочиці та безіменного ручая, у 1973–1974 рр. дослідженого під час археологічних розкопок на місці будівництва Житнього ринку
- кордони «біскупського містечка»
- місце виявлення у 1973–1974 рр. архітектурних решток кафедрального костелу

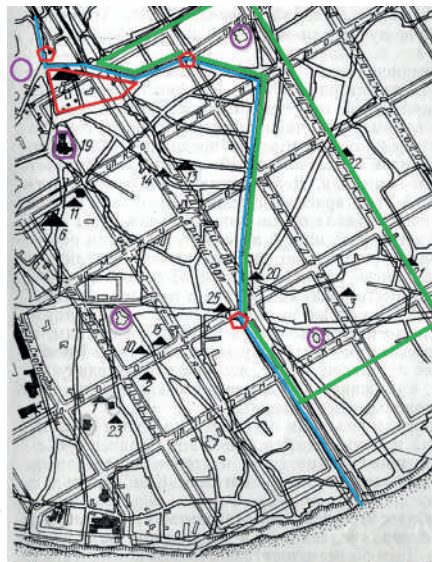
- напрям сучасної вул. Верхній Вал
- напрям сучасної вул. Житньоторзька
- місце виявлення у 1973–1974 рр. архітектурних решток кафедрального костелу

Рис. 4,5. Реконструкція кордонів Біскупського містечка на плані Києва 1803 р.
Джерело: <https://museum.kpi.ua/map/?d=kyiv&l1=1803.RE.PLAN.MELENSKY&l2=&z=11&lon=30.500000&lat=50.450000>

- русла р. Глибочиці та безіменного ручая, у 1973–1974 рр. дослідженого під час археологічних розкопок на місці будівництва Житнього ринку
- кордони «біскупського містечка»
- місце виявлення у 1973–1974 рр. архітектурних решток кафедрального костелу
- напрям сучасної вул. Житньоторзька
- місце розташування вітарної частини фундаментів кафедрального костелу першої чверті XVII ст. під проїжджою частиною вул. Житньоторзької
- північний схил Замкової гори
- дерев'яна церква Св. Василя
- напрям сучасної вул. Верхній Вал

- Межі земельних магістей київських католицьких єпископів у першій половині XVII століття:
- Біскупське містечко
 - Біскупщина
 - Кожум'янка, Біскупська та Воскресенська в'язні бапти подільських укріплень
 - Русло р. Глибочиці (Кудрівського ручая)
 - Місця розташування церков Св. Василя, Миколи Прігиска, Св. Костянтина та Олени, Воскресенської та Введенської

Рис. 6, ба. Локалізація Біскупського містечка на суміщеному плані вуличної мережі Подолу 1974 та 1803 року. Джерело: Гупало К. Н. Подол в Древнем Киеве. Киев: Наукова думка, 1982. С. 17.

Рис. 7. Зображення кафедрального костелу Біскупського містечка на панорамі Подолу «Загальний вигляд Києва з північного сходу» Абрагама ван Вестерфельда (1651).

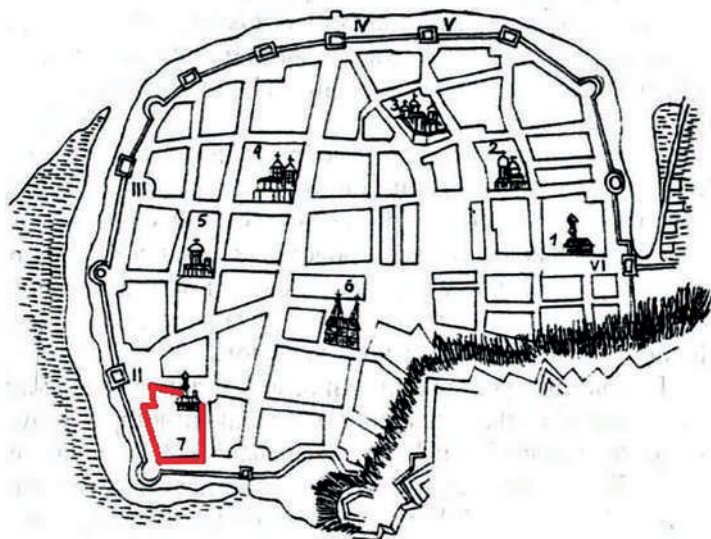
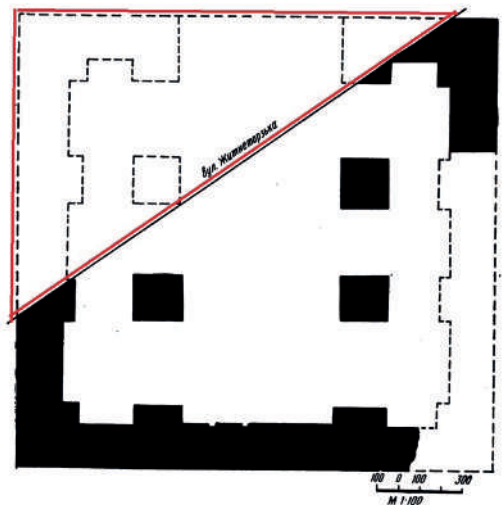

Рис. 8. Зображення Біскупського містечка та кафедрального костелу на схематичному плані генерала А.Галларта (1706)

План монументальної споруди, у 1973–1974 рр. виявленої на місці будівництва Житнього ринку; фундаменти, що перебувають під проїжджою частиною вулиці Житньоторзької

Рис. 9. Фрагменти стін фундаментів, у 1973–1974 рр. виявлених на місці спорудження Житнього ринку на Подолу. Джерело: Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва. Дослідження і матеріали. Київ, Наукова думка, 1979. С. 109.

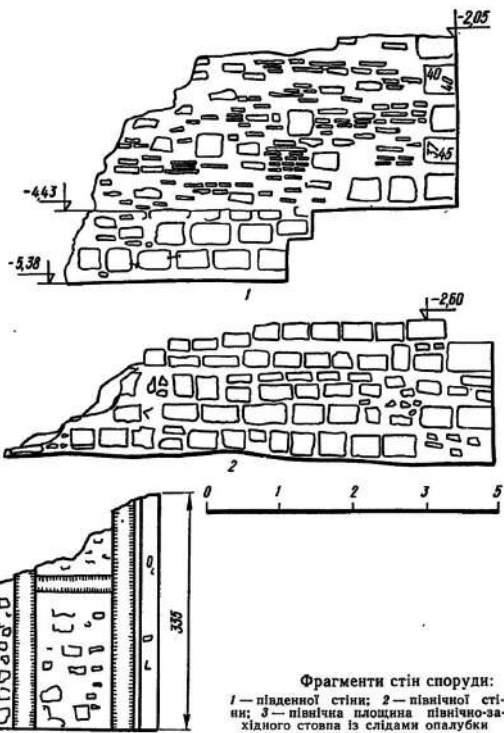

Рис. 10. Фрагмент західної стіни фундаментів, у 1973–1974 рр. виявлених на місці спорудження Житнього ринку на Подолу.

Джерело: Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, Наукова думка, 1979. С. 110.

Фрагмент західної стіни з двома лопатками.

Рис. 11. Фрагмент західної стіни з двома лопатками, монументальної споруди, у 1973–1974 рр. виявленої на Подолі на місці спорудження Житнього ринку. Джерело: Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, Наукова думка, 1979. С. 120.

Стовп католицького кафедрального собору з фрагментом мармурової капітелі у забутовці.

Рис. 12. Фрагмент багатогранного стовпа монументальної споруди, у 1973–1974 рр. виявленої на Подолі на місці спорудження Житнього ринку. Джерело: Івакін Г. Ю. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, Наукова думка, 1979. С. 121.

